

МСС

**БЕОГРАД
ПАНЧЕВО
НОВИ САД
ТРШИЋ
11—16. 9. 1990.**

**НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

РЕФЕРАТИ И САОПШТЕЊА

20

БЕОГРАД, 1991.

/1

НАПОМЕНЕ О СИНТАКСИ И ЛЕКСИЦИ У ЈЕЗИКУ „ЖИТИЈА СВЕТОГ ВЛАДИКЕ МАКСИМА” ОД ГАВРИЛА СТЕФАНОВИЋА ВЕНЦЛОВИЋА

За језичке и културне прилике код Срба у првој половини XVIII века тесно је везано стваралаштво Гаврила Стефановића Венцловића.¹ Он је, и као ђак Кипријана Рачанина, традиционални и у његово време једини књижевни језик, српскословенски, неговао на веома високом нивоу.² Његова одлика је, међутим, и то што је, сходно постулатима свога времена, започео да исписује текстове црквених проповеди, слова и друге, пре свега поучне литературе изразом који је имао народне основе.³

Јеромонах Гаврило је *Житије светог владике Максима (Бранковића)*, исписано на народном језику, унео у свој рукопис који је настао око 1740. године.⁴ Житије је саздано превођењем и извесном допуном Максимовог српскословенског житија, које је први пут састављено

1 О животу и књижевном раду Гаврила Стефановића Венцловића опширно се говори у раду: М. Павић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Београд, 1972.

2 П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, друго издање, Београд 1986, 162-163.

3 О Венцловићевом језичком изразу на народним основама видети између осталог радове: Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, Гласник Српског ученог друштва, XXXIV, Београд 1872, 151-177; В. Unbegaun, *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris 1935, 21-24; L. Costantini, *A proposito della lingua di Gavriilo Stefanović Venclović*, Ricerche slavistiche, XIV, Roma 1966; Н. И. Толстой, *Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780 г.)*, Славянское и балканское языкознание, История литературных языков и письменности, Москва 1979, 162-164; В.М. Живов, *Роль русского церковнославянского языка в истории славянских литературных языков*, Актуальные проблемы славянского языкознания, Москва 1988, 76.

4 Житије владике Максима исписано је на лл. 266б-274а рукописа који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, Београд, под бројем 270, а описан је у издању: Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, Збирка Српске краљевске академије, Београд 1901, (под бројем 84) 42-51. Житије је објављено у радовима: Г. Витковић, *О књижевном раду јеромонаха Гаврила Стефановића*, ... 157-165; М. Павић, *Црни биво у срцу*, Београд 1966, 287-293.

убрзо после његовог престављења, 1516. године.⁵ Један од каснијих преписа Максимовог српскословенског житија дело је Кипријана Рачанина. Он је могао да послужи као непосредни предложак Гавриловом тексту,⁶ у којем је приметно настојање преводиоца да се хагиографска садржина са тако рећи надвременским карактером учини разумљивом и приближи српском читаоцу и слушаоцу прве половине XVIII века. У прерађеном Житију, осим уводне реченице и краја, као и завршног богослужбеног дела, мало је црквенословенизама, као што су *Благовештеније пресветије Богородице, похристијанити* итд. Аутор је остао веран књижевнојезичкој традицији још и сасвим доследним чувањем аориста и имперфекта за обележавање прошлог времена.⁷

Превођење текста из националне хагиографије са мање разумљивог србуљског књижевног језика „на просто уразумитељноје знаније српскоје, за сељане и просце људе” - како Венцловић каже,⁸ значило је јачати верску и етничку свест, које су после Велике сеобе биле суочене са сталним изазовима. Сличне појаве се уочавају и код других словенских народа, а и на ширем европском простору.⁹

Аутор српског текста Житија имао је задатак да одређене богословско-филозофске, па и историјске садржаје саопшти писаним изразом на основама народног језика, али, углавном, без претходних узорака. Такав писани израз у првој половини XVIII века морао је бити под јаким утицајем наслеђених и нових страних језичких елемената.¹⁰ Њихова примена умногоме је зависила од индивидуалних способности и језичког афинитета аутора. Међутим, уношењем одређених страних елемената у писани израз, текст је постајао књишки и теже разумљив. За то

5 Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*, Непознати Крушедолац, Служба светом архиепископу Максиму Бранковићу, О Србљаку, Београд 1970, 328-330.

6 Кипријаново Житије владике Максима исписано је на лл. 72а-76а његовог рукописа *Саборника* из 1691/92. и 1694. године, који се чува у Архиву Српске академије наука и уметности, Београд. Рукопис је описан у издању: Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*,... (под бројем 28) 42-51. О новијем датирању рукописа видети рад: М. Гроздановић-Пајић, *Посебан тип воденог знака „грб са кулом” у неколико рукописа с краја XVII и прве четвртине XVIII века*, Археографски прилози, 9, Београд 1987, стр. 63.

7 У северним народним говорима облик имперфекта постепено се замењује перфектом, како је то наведено у раду: П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804*, Историја српског народа, IV-2, Београд 1986, 104.

8 Цитат из Венцловићевог Великопосника из 1741. године на основу издања: Љ. Стојановић, *Каталог рукописа и старих штампаних књига*, ... (под бројем 97) 120.

9 О томе видети новији рад: В. М. Живов, *Роль русского церковнославянского языка в истории славянских литературных языков*, ... нарочито 73-81.

10 П. Ивић, А. Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1599. до 1806*, ... 72. и 100-103.

је екстремни пример језик грофа Ђорђа Бранковића, старијег Венцловићевог савременика.¹¹

У следећим примерима указаћемо на једну синтаксичку појаву и на неке лексичке елементе страног порекла у Максимовом житију, који су од посебног књижевног и језичког значаја за Гаврилов текст.

У реченицама Житија пажњу привлаче конструкције у којима уз неке девербативне именске, а, ређе, и друге именске речи стоји речца *се*. Од приличног броја примера издвајамо прво оне у којима се речца *се* налази уз глаголске именице на *-ње*, *-ање*, *-ење*. Примери: Посла Ђеорђу с писмом својим свога му елчију, на лепо просећи се да му и/х/ пошље и ино не учини, бар на *виђење се* с Маром царицом. (267а);¹² Одоше они с *опроштењем се* од оца и матере има. (267а); Преборавише у Цариграду неко време и с принудом царевом и господе дворске да им види јуначко се *окретање*. (267а); Потом тога ожени му се брат Јован, узео то деспотство на се, ал за мало би жив, скоро се престава, оде к оном тамо бољем *животовању се*. (170б). Тако настају, по нашој претпоставци, „рефлексивне” конструкције *виђење се*, *опроштење се*, *окретање се* и *животовање се*, које нису својствене српскохрватској синтакси. Речца *се* се појављује и уз неке друге творбене категорије глаголских именица. Примери: О томе зададе му веру своју са *заклетвом се*. (267а); Почеше ... утркивати се на коњи на *оглед се* тко је бржи. (267б); Кад стиже у Хердељ, тадар већ облакча му срце от *плахе се*. (272а); Преступи своју *заклетву се*, те веру под ноге удари. (268а); Саста се с ондашњим војводом, именоватим се Јован Његојевић, те ш његовим *се договором* и с помоћу му сагради велику лепу цркву. (273а). У једном примеру и девербатив на *-ац* са значењем вршиоца радње постаје „рефлексиван”: Разабра то мађарски краљ за њих, како су они у туђој земљи сиротни остали без *постараоца се* за њих. (269б). Формалним знаком рефлексивности обележени су и неки облици трпног партиципа прошлог времена, као и придеви чија се основа подударара са глаголском основом, без обзира на то што нису увек директно изведени из ње. Примери: А кад видеше Турци *њихан се* чудни *загоњен се* јуначки на мејдану окрет, стрељајући по високој испод неба висини орлове и гавране и остали се окрет, опизмише се каримно на њих. (267б); Саста се с ондашњим војводом, *именоватим се* Јован Његојевић. (273а); Сказује се о њему такво *здешено се* чудо. (273а); Стефан врли на гласу витез бијаше, освестан, мудар и јуначан ешкиле *фришко се окретан*, прави војник. (266б); Стефан ... војеваше и бијаше се већ с Турци колико могаше дајандисати се са малом *војиштанском се снагом*. (268б); Те посла некоје пријатеље своје к бегу ... да га уговоре с

11 О језику Ђорђа Бранковића видети рад: И. Грицкат, *Белешке о језику Ђорђа Бранковића*, Зборник за филологију и лингвистику, XIII/1, Нови Сад 1970, 85-101.

12 У цитатима Венцловићевог текста примењује се савремена интерпункција.

принудом, њега послати с даром и *молбеним се* писмом до угарскога краља. (272а); При смрти му смотре код себе два ангела лепо *сјајна се*. (273а); Откуда су то дошли к нама ти хубави свештеници у томе *красну се* оделу. (273б7).

Пошто се ове конструкције не налазе само у Житију, већ и у другим Венцловићевим текстовима, оне се не могу овде у потпуности обухватити.¹³ Наведени примери, међутим, сасвим јасно показују да је реч о једној српскохрватској синтакси сасвим страној појави, коју треба разматрати ван устаљених језичких оквира, као резултат индивидуалне језичке имагинације. Може се само претпоставити да је аутор према постојећем пољском синтаксичком узору рефлексивности глаголских именица на *-anie, -enie, -sie* створио сопствени модел, који је, за разлику од пољског, обухватио више врста речи и више творбених типова именских речи.¹⁴

Наведене конструкције, које остају у оквирима граматичке логике, имплицирају одређене књижевно-стилске одлике времена у којем су настале.¹⁵ Претпоставка о пољском узору представљеног синтаксичког модела има потпору и у томе што је Венцловић у својим радовима употребљавао пољске речи и изразе.¹⁶

О Венцловићевој српској лексици речено је да је богата страним речима и да је неке речи он сам „сковао”.¹⁷ Међу страним речима терминолошког карактера, које су веома индикативне за развој лексике, у Житију налазимо потврде из средњовековног раздобља, као и турског и новог.¹⁸

13 Наведене конструкције налазимо у одломцима Венцловићевих текстова у издању: М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, ... 68, 72. итд, као и међу примерима у раду: П. Радић, М. Ружић, *Из творбе девербативних именица у делима Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник за филологију и лингвистику, XXXII/1, Нови Сад 1989, 93-101.

14 У пољском језику дивербативи на *-anie, -enie, -sie*, уз извесна ограничења, преузимају глаголску рефлексивност и обележени су повратном заменицом *sie* (*Gramatyka współczesnego języka polskiego, Morfologia, pod redakcją R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, 333*).

15 А. Анђал, *Неколико питања словенског барока*, Прилози за књижевност језик, историју и фолклор, XXV/1-2, Београд 1959, 15-26; М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970, 99-105; R-D. Kluge, *Zu einigen neuen Arbeiten über die serbische Literatur des 18. Jhs*, Die Welt der Slaven, XIV/4, Wiesbaden 1969, 383-384.

16 М. Павић, *Гаврил Стефановић Венцловић*, 48, нап. 46.

17 В. С. Јовановић, *Гаврило Стефановић Венцловић*, Српски дијалектолошки зборник, II, Београд 1919, 218-219.

18 Ова три раздобља у развоју лексике код Срба наводи П. Ивић у раду: *Развој терминологије у језику средњовековних Срба*, Глас Српске академије наука и уметности, СССXXV, Одељење језика и књижевности, 11, Београд 1980, 63-70.

Многе стране речи у Гавриловом тексту односе се на обичне појмове. Међу њима су, наравно, најбројнији турцизми:¹⁹ *ама (268б, 271б, Јов), *бар (267а, Јов, Мих), дуруз (273б), *ђерчек (267б, 268а), *елчија (267а, Мих), *ешкиле (266б), *инди (271а, 272б, Јов) каримно (267б, кариман РЈАК), *комшилук (271б, Јов, Мих), *пешкеш (267а, Мих), *спахија (270б, Јов, Мих), *спахилук (271а, Мих), *хубав (266б, 273б, 273б, Јов), *хузуран (271а, хузурути Јов), а мање су бројне остале речи, као што су балкански грецизам *опизмити се (267б, Скок, РЈАК, пизма Мих); германизми: барбир (268а, Јов, Мих); *фришко (266б, фришкост Јов, Мих); мађаризам нацифрати се (269а, Скок, нацифрати Мих, Хадр). Међу обичне речи спада и у речницима неидентификовани облик словенског карактера добрички - „доброно”, у контексту: А већ и добрички поодрасла момчад бијаху. (269б), који је вероватно направио сам аутор.

Позајмљенице у Житију које се односе на појмове из области религије и црквеног устројства, као и на владарске титуле великим делом су грецизми из средњег века (као што су ангел, архиепископ, игуман, калуђер, манастир, митрополија, олтар, покалуђерити се, ћелија, ћивот, християнство). Списак средњовековних термина који имају надвременски карактер Гаврило је допунио новим речима, углавном латинског порекла. На црквену организацију и вероисповест односе се речи думна (270б) и папишка, као и израз папишка вера (270а). Реч думна (од латинског *domina*)- „католичка часна сестра”, употребљава се у средњој и јужној Далмацији, а међу православним Србима се обично говори дувна (Скок). Облик думна појављује се у контексту у којем се говори о несуденој жени деспота Ђорђа (потоњег Максима), која је била католичка. На њу се односи и реч папишка са значењем „католичка; католичка”. Реч је направљена на основу туђице папишта - „католички, католик”, која настаје према мађарском *pápista*. Овај мађарски лик учене именице *papist*, са значењем поимениченог придева или правог придева, често се појављује у оновременој мађарској литератури која садржи полемику између католика и протестаната, обележавајући католике или оно што је католичко са извесним негативним призвуком. Ту реч употребљава и Венцловић.²⁰ У вези са хришћанском терминологијом наводимо и глагол похристијанити се са значењем „примити православље” у контексту: Дотле не кте се венчати ш њоме, нудећи је док еда би се похристијанила, нека поменет се папишке јој вере. (270а).

Од средњовековних владарских и дворских титула, разумљиво, наводи се деспот и још неки облици који су пре или после изведени из ове

19 Стране речи које се налазе у Вуковом Речнику (В. Стефановић Карацић, *Српски рјечник*, Четврто издање, Београд 1935) означене су звездицом (*). Скраћенице речника и друге литературе, које се дају у заградама, разрешене су на крају рада.

20 Д. Ј. Поповић, *Девет писама Гаврила Стефановића Венцловића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, IV-V, Нови Сад 1958, 244.

речи. Глагол *одеспотити се* (268б) у преводу Житија одговара српско-словенском изразу *на престол господства вазведен бист*. Глагол је потврђен у језику летописа око 1500. године (РЈАК). Новијем слоју административних термина припада *официја* (од латинског *officium*)- „служба” у изразу *служба деспотска* (270б).²¹ Да ли намерно или случајно, у Гавриловом тексту српскословенском изразу *деспотства сан* одговара *деспотовина*, када је реч о слепом деспоту Стефану. Када се, међутим, говори о деспоту Ђорђу (потоњем Максиму), који је имао само титулу без деспотовине, истом српскословенском изразу одговара административни термин *официја деспотска*. Средњовековна титула молдавских и влашких владара *војвода*, која је доследно потврђена у Максимовом српскословенском житију, у Гавриловом тексту се замењује турцизмом *бег*. Таква промена термина одражава утицај појмова и лексике из народних песама.²² Лексикону средњовековних дворских титула припада и *спатар* - „маченосац, носилац царева мача” (од грчког *σπαρδάριος* Микл, РЈАК), која се наводи у контексту: *Посла некоје пријатеље своје к бегу, од његових суближњих му, спатара саветника бегови.* (272а).

У Житију су међу терминима ратовања у истом броју заступљени турцизми и мађаризми. Турцизам *дајандисати се* (268б)- „истрпети, носити се, издржавати”, који настаје од глагола *дајанисати*, потврђен је у Босни и Херцеговини (Скок). Међу турцизме који се односе на ратовање спадају **мејдан* (267б) и **цилит* (267б), као и аугментатив *делијчина*, који Венцловић употребљава у вези са Вуком Гргуровићем, изражавајући му признање са извесном негативном конотацијом, у контексту: *Бијаше код краља неки му удворица виловник, делијчина и убица Вук.* (271а).²³ Мађаризми *богажија* (272а), *катана* (167а), *локај* (169а), *табор* (271б), *таборски* у изразу *таборска кола* (272а) су туђице које се налазе у Речнику страних речи у предвуковском периоду (Мих). Тај Речник, као и одговарајућа литература (Хадр) показују да су набројани мађаризми у српским изворима потврђени у XVIII веку, док су у изворима са западног дела српскохрватског језика потврђени раније, понекад и знатно раније, и чешће. Јединствена потврда глагола *харцати се* - „борити се, ратовати”, у српској средини појављује се у Гавриловом контексту: *Не могоше мирно се боравити, него опет ваљало им се с Турци харцати.* (270а). Глагол *харцати се* записан је у извору са западног подручја 1660. године (Хадр). Овај облик, као и неки други облици, који су регистровани у изворима са западног дела српскохрватског језика,

21 Међу страним речима предвуковског периода он је најраније забележен 1727. године (Мих).

22 У народним песмама уз име војводе Радула често стоји титула бег. О томе видети рад: Б. Крстић, *Индекс мотива народних песама балканских Словена*, Београд 1984, 536.

23 Вук је овде представљен у духу народног предања о којем се говори у раду: Др Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања, IV, Нови Сад 1975, 20.

изведени су од речи *харц* - „борба, бој”, која је настала према мађарском војном термину *harc*, са истим значењем (Хадр, РЈАК). Основна реч *харц* са изведеницама, али без облика *харцати се*, и са различитим значењима потврђена је и у другим словенским језицима (Скок, Хадр).²⁴

Неки од страних елемената у Венцловићевом језичком изразу на народним основама, као што су „рефлексивност” одређених именских речи, као и лексеме: *добрички*, *папишка*, *официја*, сигурно нису били говорно аутентични. Самим тим они су били само мање или више разумљиви ширим слојевима српских читалаца и слушалаца, насупрот Венцловићевом прокламованом програму. С друге стране, неки страни језички елементи, уместо којих је Гаврило лако могао наћи разумљив израз на свом језику, упућују на књижевно-стилски манир неконвенционалности. Речи као што су *одеспотити се*, *официја деспотска*, *спатар* потврђују да је Гаврилов текст, поред народне традиције и српскословенског хагиографског предлошка, био и под посредним или непосредним утицајем још неких писаних извора.²⁵ На језичке контакте између представника источног и западног дела српскохрватског језика директно или индиректно упућује лексема *думна*. У Венцловићево време ови контакти били су трајни у неким северноугарским градовима, као што су Будим и Сентандреја, где су заједно живели „хришћани” и „кршћани”. Стране термилошке речи у Венцловићевој лексици одражавају и немирно интерконфесионално стање прве половине XVIII века. У вези с актуализацијом односа између вероисповести су речи: *думна*, *папишка*, *похристијанити*. Истовремено у нарацији хагиографског сижеа у Житију, захваљујући умногome језичком изразу са малим бројем црквенословенизама, често се ствара атмосфера профаног препричавања историјских збивања. Тако сразмерно бројне стране речи из терминологије рата, као што су *делијчина*, *мејдан*, *катана*, *табор*, *харцати се*, подсећају на оновремену витешку литературу.

Испитани страни синтаксички и лексички елементи у језику Житија владике Максима показују да је Венцловић, у недостатку правог књижевнојезичког узорка у првој половини XVIII века, упорно трагао за одговарајућим изражајним средствима.

24 G.Schubert, *Ungarische Einflüsse in der Terminologie des öffentlichen Lebens der Nachbarsprachen*, Berlin 1982, 351-354.

25 Никола Радојчић с разлогом указује на то да је традиција у овом саставу „већим делом ученог, а не народног порекла” (Н. Радојчић, Словенски превод Орбинија, Из прошлости Војводине, 1, Нови Сад 1956, 23.).

Скраћенице:

Јов - В. С. Јовановић, Гаврило Стефановић Венцловић, Српски дијалектолошки зборник, II, Београд 1919, 105-306.

Микл - F. Miklosich, *Lexikon Palaeoslovenico - Graeco - Latinum*, Wien-dobonae 1862-1865 (Репринт издање, Darmstadt 1963).

Мих - В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду*, 1-2, Нови Сад 1972-1974.

РЈАК - *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1 (1880-1882) - 23 (1975-1976)*.

РСАНУ - *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Српска академија наука и уметности, Београд 1 (1959) - 14 (1989 - недо-труо)*.

Скок - P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, 1-4, Zagreb 1971-1974.

Хадр - L. Hadrovics, *Ungarische Elemente in Serbokroatischen*, Budapest 1985.